

יצירה ליטורגית על סף אסון לאומי הפיוט 'אקדמות מילין' לר' מאיר בן ר' יצחק מוורמיזא ואיגרת התפילה של הרב ליאו בק ליום הכיפורים

דליה מרקס

חוקר התפילה יעקב פטוחובסקי קבע, שסידור התפילה הנו בבחינת יומן החיים של עם ישראל.¹ בדפיו נמהלים השמחות והעצבונות, החרדות והתקוות של היהודים לאורך הדורות: עבודת מצרים וגאולתה, מתן התורה במדבר, בית המקדש בתפארתו ובחורבנו, תלאות הגלות והתקווה לגאולה. מובן שרובן המכריע של התפילות שחוברו לאורך השנים, וביניהן כאלה שחוברו אגב אירועים שהיו, לא זכו להיכנס לסידורי התפילה. רובן לא הועלו כלל על הכתב, מיעוטן השתמרו בכתבים ובקונטרסים אישיים.

יצירה ליטורגית מסוג זה ניתן לכנות 'ליטורגיה תלוית אירוע', שבדומה לכתביה עיתונאית, ברוב המקרים היא בת-חלוף. אירועים אקוטיים ומשמעותיים הופכים, זמן קצר לאחר התרחשותם, לנדבכים בהיסטוריה.² באופן פרדוקסלי, דווקא כתיבה בסגנון כללי, בלשון שיכולה להיות מוחלת על מקרים רבים וללא

* המאמר מוקדש ליענטע וליואל ליברמן, סבתו וסבו של אבי שחיו בדיסלדורף ונרצחו בטרזינישטט. הדברים מבוססים על הרצאה בכנס של אברהם גייגר קולג' בברלין (אביב תשס"ו). אני מודה לפרופ' שולמית אליצור, לפרופ' אביגדור שנאן ולדר' דוד לויין על הערותיהם המועילות והחשובות.

1 J. Petuchowski, *Prayerbook Reform in Europe*, New York 1968, pp. 22-23

2 דוגמה לכך יצוינו התפילות שליו (מימין ומשמאל) את תהליך ההתנתקות בקיץ תשס"ה. הרגשות העזים שבהם נכתבו תפילות אלה בסמוך לאירועים, יצרו חומרים מרתקים, אך הטקסטים עצמם חדלו מלשמש תפילה במובן המעשי. מאמר שכתבתי בנושא זה, 'תפילת כל פה', התפרסם בסתיו תשס"ז בכתב העת אקדמות, יח (תשס"ז), עמ' 119-139.

התייחסות מפורשת לאירועים קונקרטיים, עשויה לסייע בהשתמרותן של התפילות. להלן נדגים עיקרון ליטורגי זה.

הליטורגיה היא אחת האספקלריות החשובות לאדם החי בדיאלוג מתמיד עם דתו. דרכה יכול הוא להבין את עולמו ולמשמע אותו. התפילה היא הרי תופעה אנושית מורכבת, אשר אינה יכולה להיבחן בכלים טקסטואליים בלבד; היא משקפת תאולוגיה, אידאולוגיה, פוליטיקה, סגנון ספרותי עניינים חברתיים ותרבותיים – שראויים לבוא כולם לידי ביטוי במחקר התפילה. מטרתנו כאן היא אפוא כפולה: להעריך את האיכויות הספרותיות של היצירה הנידונה מחד גיסא; ומאידך, לנסות לעמוד על מטרותיו האמוניות, האמנותיות והחברתיות של היוצר, על הדרכים שבהם נוצרה היצירה ועל אופני השתמרותה.³ מטרת אלה ייבדקו באמצעות עיון נפרד ומשולב בשני טקסטים ליטורגיים, תחילה נדון בכל אחד מהם לעצמו ואחר כך נעמוד על הזיקה ביניהם.

הטקסטים הנידונים

הטקסטים שיידונו במאמר זה, אף שאין בהם פנייה ישירה לקב"ה והם אינם נאמרים בשם ובמלכות, נועדו להיאמר בהקשר של תפילה בבית הכנסת תוך שימוש בכלים ליטורגיים. על כן, ראוי שיידונו בכלים ליטורגיים. על אף השוני הניכר ביניהם מבחינות רבות, יש ביניהם מקבילות מרתקות העושות את הדיון מעניין ומועיל. שניהם נכתבו לא רק בשעות קשות לקהילות ישראל, אלא גם על ספה של קטסטרופה לאומית חריפה ביותר וברצוני לפתוח את דבריי בתקווה שתפילות מעין אלה לא יידרשו עוד בהיסטוריה של עמנו.

א. אקדמות מילין לר' מאיר בן ר' יצחק שליח ציבור מוורמיזא

היצירה הראשונה שתידון היא הפיוט אקדמות מילין לר' מאיר בן ר' יצחק שליח ציבור מוורמיזא, גדול פייטניה הקדומים של וורמס.⁴ הפיוט חובר לפני מסע הצלב

3 קריאה למחקר הוליסטי של תפילות ישראל השמיע לורנס הופמן בשנות השמונים, ראו: L.Hoffman, *Beyond the text: a holistic approach to liturgy*, Bloomington 1987

4 שמה הלועזי של הקהילה. ראו בהרחבה אצל: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית; מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096), ירושלים תשס"א, עמ' 292.

הראשון, שהביא עמו פרעות והרס (גזירות תתנ"ו) לקהילות היהודיות בעמק הריין שבאשכנז (גרמניה של היום).⁵ הגם שאין בידינו לתארך בוודאות את זמן כתיבת הפיוט,⁶ השבר של קהילות יהודי הריין מנכיח את הקשר שבין היצירה לבין נסיבות זמנה, על אף שבאותה עת בני הקהילה לא חשו עדיין את התקדרות השמים מעליהם.⁷

אקדמות מילין נכתב בלשון הארמית, והוא נועד להיות רשות למתרגם של קריאת התורה בחג השבועות.⁸ לימים, חדלו קהילות אשכנז מלתרגם את התורה⁹ אבל

5 על מסע הצלב הראשון והשפעתו על הקהילות היהודיות בעמק הריין, ראו המאמרים בספר: י' עסיס, מ' טוך, ג' כהן, א' לימור וא' קידר (עורכים), יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ז בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשס"א; ר' חזן, מסע הצלב הראשון והיהודים (בתרגום א' סיוון), ירושלים תש"ס. גזרות תתנ"ו היו מנוף ליצירה ליטורגית. מנהגים רבים, בעיקר מנהגי אבלות כגון קדיש יתום, הזכרת נשמות, נר נשמה, יארצייט (=יום שנה לפטירה) ושפע של פיוטים וקנינות נוצרו בקהילות אשכנז בעקבותיהם. ראו בעניין זה: י' זימר, 'גזרות תתנ"ו בספרי המנהגים בימי הביניים ובעת החדשה: יצירה והתפשטות של טקסי האבלות', יהודים מול הצלב (לעיל), עמ' 170-157, *Hebrew*; S.B. Freehof, 'Hazkarat Neshamot', *Union College Annual*, 36 (1966), pp.179-189

6 ר' מאיר נפטר, ככל הנראה, בסמוך לראשיתו של מסע הצלב הראשון ובנו יצחק נפל חלל במהלך הפרעות (גרוסמן, [לעיל, הערה 4], עמ' 292; אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 11, עמ' 1255). על נסיבות כתיבת הפיוט אקדמות וזמנו כותבים יהלום וסוקולוף: הימים ימי ערב מסע הצלב הראשון (אביב 1096), והנצרות מתכוננת לגאול בכוח את קודשי הנצרות במזרח מידי האסלאם. יהודי וורמס המושפלים משמשים אמנם עדות מוחשית לניצחון האקלסיה על הסינגוגה, אבל גם אותם יש לגאול. זה הרקע לכתיבת ה'אקדמות' (יוסף יהלום ומיכאל סוקולוף, 'מנהגן של ישראל תורה היא [...] לשורר שיר הקדוש הזה', תרבות וספרות, הארץ, ד בסיוון תשס"ד).

ראו גם: מיכאל ששר, 'מדוע חובר פיוט ה'אקדמות' בארמית?', שנה בשנה (תשמ"ד), עמ' 352. הלה סומך אף הוא את נסיבות כתיבת אקדמות לגזירות תתנ"ו.

7 ההיסטוריונים מדגישים את השלווה היחסית שבה חיו יהודי קהילות הריין בתקופה שקדמה למסע הצלב, ואת העובדה שלא הייתה התרעה של ממש לפרעות. דבר שהביא לכך שהיהודים לא הספיקו ברוב המקרים להתגונן (חזן [לעיל, הערה 5], עמ' 31-45). עם זאת, דומה שמאז קריאתו של האפיפיור בוועידת הכנסייה בקלרמון בשנת 1095, החלה תסיסה נוצרית דתית ואווירת ההסתה הלכה והתעבתה בהתמדה (י' פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א, עמ' 31). אלא שיהודי הריין השלויים סירבו לקלוט את אותות המשבר המתרגש לבוא (טוך [לעיל, הערה 5], עמ' 12).

8 על סוגה פיוטית זו, ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 471-472. אברהם מאיר הברמן מביא מסורת אגדית, שלפיה חיבר ר' מאיר את הפיוט אקדמות בשפה הארמית, שאותה מלאכי השרת אינם יודעים, כדי שאלה לא יקנאו בו. א"מ הברמן,

אמירת הפיוט נותרה בעינה.¹⁰ זהו אחד הפיוטים היחידים לחג השבועות הנאמרים עד היום בתפילות בנוסח אשכנז ובקהילות הנוהגות מנהג החסידים (נוסח ספרד), על אף העובדה שלשונו אינה מובנת לרוב הציבור בבית הכנסת.¹¹ בעיני רבים, מהווה הפיוט שיאה של החוויה הדתית בחג השבועות, בעיקר באזורים שבהם הושמטו שאר פיוטי החג, שכן בנבדל משני הנגלים האחרים, לא יוחדו לשבועות מצוות מיוחדות, ועל כן אקדמות הוא בבחינת תו היכר ליטורגי של החג.¹²

הפיוט מכיל תשעים שורות המחורזות כולן בסיומת 'תָא'.¹³ ארבעים וארבע השורות הראשונות מכילות אקרוסטיכון אלפביתי כפול, ואחריהן בא אקרוסטיכון של שם המחבר וברכתו בתורה ומעשים טובים: 'מאיר ביר רבי יצחק יגדל בתורה ובמעשים טובים אמן וחזק ואמן'.

תולדות הפיוט והשירה, ב, רמת גן 1972, עמ' 184; ראו גם: ששר (לעיל, הערה 6), עמ' 347-350.

9 רבי אשר בן יחיאל (הרא"ש), שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה ובראשית המאה הארבע-עשרה, מספר שבימי התלמוד נהגו לתרגם את התורה לארמית ומוסיף: 'אבל לדין מה תועלת בתרגום, כיון שאין מבינין אותו' (מגילה ג, ו, וראו הטור, אורח חיים, סימן קמ"ה).

10 דבר זה מסביר את מקום הביצוע המקורי של אקדמות מילין, אחרי הפסוק הראשון של הקריאה בתורה, בשל היותו מעין הקדמה לתרגום. מקומו הטבעי אינו לפני הקריאה אלא לפני התרגום, דהיינו אחרי קריאת הפסוק הראשון ולפני תרגומו. בעקבות הוויתור על התרגום במסגרת הקריאה בתורה, העלה מקומו של הפיוט תמיהה ועורר עליו התנגדויות (במקרים רבים דווקא של סמכויות רבניות ספרדיות, שממילא לא נדרשו לאקדמות). על הפולמוס הקשור בעניין זה, שגרם לכך שהפיוט ייקרא בסופו של דבר לפני הקריאה בתורה, ראו: 'יעקבסון, נתיב בינה, ד, תל אביב 1989, עמ' 99-105, והמאמר של יהלום וסוקולוף (לעיל, הערה 6).

11 ואולי דווקא בשל כך (ראו להלן, הערה 37).

12 יש קהילות, ובעיקר בתפוצות, שבהן אקדמות אינו אלא אחד מבין רצף פיוטים הנאמרים בשבועות. עם זאת, דומה שגם שם הוא זוכה למעמד בכורה. בקהילות רבות המתפללות בנוסח עדות המזרח נוהגים לומר פיוט אחר - כתובת לישראל נג'ארה, שבו משויות התורה לכתובה הנחתמת בנישואי הקב"ה וישראל, דהיינו, במעמד הר סיני שבו עוסקת הקריאה בתורה לאותו יום.

13 הסיומת הדקדוקית 'תָא' נוחה לחרוזה אך היא גם פועל שמשמעו בארמית: 'בוא'. אפשר אולי לראות את הפיוט כהזמנה חוזרת ונשנית של הציבור לבוא אל התורה, שבהקשר נתינתה וקריאתה הוא נאמר.

הפיוט מתחיל בבקשת רשות המתרגם לתרגם את דברי תורת האל שלגדולתו אין חקר:

<p>הקדמת מילים ופתיחת דיבור בתחילה נוטל אני הסכמה ורשות בעניינים שניים ושלושה שאפתח ברעדה ברשות הבורא והנושא עד זיקנה גבורות עולמים לו ואין מספיק לפרש גויל אילו כל הרקיעים וקנים כל החורשות דיו אילו כל הימים וכל המים הנקווים ודרי הארץ סופרים ורושמי הרשויות הדר אדוני השמים ומושל היבשה העמיד את העולם וכבשו בכיבוש¹⁴</p>	<p>אַקְדְמוֹת מִלִּין וְשָׁרִיּוֹת שׁוֹתָא אוֹלָא שְׁקִילְנָא הַרְמֵן וְרִשׁוֹתָא בְּבַבִּי תִרִי וְתִלְתַּת דְּאֶפְתַּח בְּנִקְשׁוֹתָא בְּבַבִּי דְּבַרִּי וְטָרִי עָדִי לְקִשְׁשׁוֹתָא גְבוּרָן עֲלָמִין לִיה וְלֹא סִפֵּק פְּרִישׁוֹתָא גְוִיל אֵלוֹ רְקִיעֵי קְנִי כָל חוֹרְשׁוֹתָא דִּיו אֵלוֹ יָמֵי וְכָל מֵי כְּנִישׁוֹתָא דִּירִי אַרְעָא סְפָרִי וְרִשְׁמֵי רִשׁוֹתָא הַדְר מְרִי שְׁמֵיָא וְשְׁלִיט בְּיַבְשֶׁתָא הַקֵּם עֲלָמָא יַחֲדָאֵי וְכַבְּשָׁה בְּכַבְּשׁוֹתָא</p>
--	--

נסקור בקצרה את הפיוט מבלי להתעכב על איכויותיו הספרותיות.¹⁵ הפיוט מתחיל בבקשת רשות של הדובר לדבר בשבח הבורא (כאמור, הפונקציה הליטורגית המקורית של אקדמות הוא מבוא או רשות לתרגום התורה בחג השבועות), וממשיך בכך שגדולתו של הבורא אינה ניתנת לתיאור על ידי בן אנוש.¹⁶ כעת פונה הפיוט לתיאור שירת המלאכים בשבח האל, אשר מופלאים ככל שיהיו, הם אינם משתווים לגדולתם של ישראל, החביבים לפני הקב"ה יותר מהם. מלכי אומות העולם מבקשים לשכנע את כנסת ישראל להצטרף אליהם באומרם:

<p>מִנִּין וּמֵי הוּא אַהוּבְךָ יוֹפֵי בַתּוֹאֵר כִּי בַגְלָלוֹ תִּמּוֹתֵי בַמְעוֹן הָאֲרִיּוֹת נִכְבְּדָה וְנֹאָה אֶת אִם תַּעֲרַבִי לְשִׁלְטוֹנוֹת רְצוֹנְךָ נַעֲשֶׂה לְךָ בְּכָל הַמְּקוֹמוֹת</p>	<p>מִנִּין וּמֵאֵן הוּא רְחִימְךָ שְׁפִירָא בְּרִיּוֹתָא אַרוֹם בְּגִינָה סְפִית מְדוֹר אַרְיּוֹתָא יִקְרָא וְיֹאָה אֶת אִין תַּעֲרַבִי לְמְרוֹתָא רְעוֹתְךָ נַעֲבִיד לִיךָ בְּכָל אַתְרוֹתָא</p>
--	---

14 תרגום הפיוט לקוח ממחזור לשבועות לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, בעריכת יונה פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' 385–395.

15 לפרשנות הפיוט ראו: יעקבסון (לעיל, הערה 10), עמ' 105–133.

16 התמונה העולה כאן (המבוססת על בבלי, שבת יא, ע"א) דומה לזה המשתקפת בתפילת 'נשמת כל חי': 'אילו פיננו מלא שירה ולשונונו רינה כהמון גליו [...] אין אנו מספיקים להודות לך ה' אלהינו'.

פנייתם של שרי האומות אינה מאיימת או תוקפנית, אלא נאמרת בלשון הזמנה ופיתוי. מכאן ואילך משתרעת על פני רוב הפיוט תשובתה של כנסת ישראל לפיתויים של אומות העולם, ולפיה הגדולה שמציעים השרים לישראל אינה נחשבת במאומה לעומת הגדולה שיעשה הקב"ה עמם לעתיד לבוא. התשובה מסתיימת בתיאור ציורי הלויתן והבהמות שהאל ברא כדי לשחק בהם באחרית הימים¹⁷ ושל סעודת הצדיקים באותו עתיד מובטח. בסיום פונה הפייטן ליושבי בית הכנסת – הנמענים הממשיים של נאום כנסת ישראל:

זָכְאִין כַּד שְׁמַעְתּוּן שְׁבַח דָּא שְׁיִרְתָּא	צדיקים, כשם ששמעתם שבח זאת השירה
קְבִיעִין כֵּן תְּהוּוֹן בְּהִנְהוּ חֲבוּרְתָּא	קבועים כן תהיו באלה החבורות
וְתִזְכּוּן דִּי תִיתְבוּן בְּעִילָא דְרְתָא	ותזכו שתשבו בשורות למעלה
אַרִי תְצִיתּוּן לְמִילֵי דְנִפְקִין בְּהִדְרְתָּא	כי תשמעו לדבריו שיוצאים בהדרים
מְרוּמָם הוּא אֱלֵהִין בְּקִדְמָא וּבִתְרִיתָּא	מרומם הוא אלהינו בראשונה ובאחרונה
צְבִי וְאַתְרְעִי בְּן וּמְסֵר לָן אוּרְיָתָא	חפץ ורצה בנו ומסר לנו התורה

המסר הבולט, האף שאינו נאמר במפורש, הוא שהזמנים קשים ומאיימים, הפיתוי לישראל מצד האומות, כנערה בגוב האריות, קורץ להמיר את הדת, אבל צריך להישאר איתנים באמונה, והנאמנים יזכו לשכר טוב.¹⁸

ב. האיגרת הליטורגית (*Hirtenbrief*) של הרב ליאו בק – יום כיפור, 1935

היצירה השנייה שתידון כאן, נכתבה לקראת יום הכיפורים של שנת תרצ"ו (1935) על ידי הרב ד"ר ליאו בק (1873–1956), שעמד בראש הנציגות של יהודי גרמניה בפני הרייך השלישי (*Reichsvertretung der Juden in Deutschland*). הרב בק היה הוגה דעות ומנהיג הקהילה הליברלית בגרמניה. הוא קיבל את הכשרתו הרבנית בבית המדרש לרבנים בברסלאו ואת הכשרתו האקדמית באוניברסיטה של ברלין, והיה מקובל כמנהיג על כל הזרמים ביהדות גרמניה. בזמן השלטון הנאצי היו לרב הזדמנויות אחדות לעזוב את גרמניה, אבל הוא בחר להישאר

17 ראו בעניין זה: ח' שירמן, 'הקרוב בין בהמות ולויתן לפי פיוט עברי קדום', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ג (תש"ל), בעיקר עמ' 36–37.

18 תיאור הויכוח מבוסס על דרשה במכילתא דר' ישמעאל, פרשת שירה, ג (עמ' 127). שפה זו השתנתה אחרי מסעות הצלב. לא עוד התמודדות מול פיתויים להמרת דת, אלא איום קיומי, שהביא את היהודים להתמודד באופן ישיר עם רודפיהם ולקדש את השם.

ולנהיג את הקהילה היהודית הגרמנית בשעתה הקשה, ולעמוד בראש הנציגות היהודית. בשנת 1943 גורש בק לטרזינשטט ומשם המשיך לעמוד בראש הקהילה. הוא שרד את השואה ובסופה היגר לארצות-הברית ולאחר מכן לאנגליה שם חי עד יום מותו.¹⁹

שבועות מעטים לאחר חקיקת חוקי נירנברג (15 בספטמבר 1935),²⁰ פנה הרב בק לכל הקהילות היהודיות בגרמניה והורה להן לקרוא איגרת ליטורגית שחיבר לפני אמירת 'כל נדרי' בבתי הכנסת.²¹ יש לציין כי עד לליל הבדולח (סוף 1938), התאספויות לצורך תפילה בבתי הכנסת היו סוג ההתכנסות היחיד שלא דרש מן היהודים לקבל רשות מיוחדת מן הגסטפו.²² ואולם, כאשר שמעו אנשי הגסטפו

19 על חייו ופועלו של הרב בק ראו: א' ברקאי, ליאו בק: מנהיגות והגות (1933-1945), ירושלים A. Neimark, *One Man's Valor: Leo Baeck and the Holocaust*, New York 1986 ; 2000

20 ביניהם קבע 'חוק אזרח הרייך' (Reichsbürgergesetz) שרק לבעלי מוצא ארי והתנהגות נאצית שהם תושבי גרמניה, תינתן אזרחות גרמנית. החוק שלל למעשה מן היהודים את מעמד האזרחי והגזענות הפכה חוקית. החוקים אמנם נתנו ליהודים חסות חוקית מסוימת, אבל הם לא יכלו עוד להתגונן מבחינה משפטית, מפני שלא היו אזרחים. במידה רבה, הכשירו חוקי נירנברג את הקרקע להכחדתם של היהודים.

21 טקסטים מסוג זה הממוענים לחברי הקהילה, ניתן לכנות בשם 'איגרת ליטורגית', שכן מצד אחד הם פונים לקהל ולעתים אף מדרבנים אותו לפעול, ומצד שני הם מבוצעים בהקשר ליטורגי ויש להם משמעות דתית. איגרות ליטורגיות או בשם המקורי Hirtenbrief (איגרת הרועה), היו מקובלות בגרמניה בקהילות יהודיות ונוצריות כאחת. בק עצמו שלח כמה אגרות כאלה לקהילות היהודיות בגרמניה כדי שיוקראו במהלך תפילותיהן. אחת הידועות שבהן נשלחה על ידי נציגות היהודים בגרמניה לקראת שבת נחמו, שבועות אחדים לפני האיגרת הנידונה כאן. אף שהיא אינה חתומה, גם היא נושאת את חותמו של הרב בק:

'נחמו נחמו עמי', קוראת לנו השבת היום. מהיכן יכולה לצמוח לנו נחמה בימים אלה, שבהם עלינו לעבור דרך נחשול של גידופים? היא תצמח מן התשובה שנותנים לנו אמונתנו, כבודנו והנוער שלנו [...] אל תניחו שידכאו את רוחכם וימררו אתכם. בטחו במי שהעתים הן שלו'. מתורגם אצל ברקאי (לעיל, הערה 19), עמ' 52-53.

בנושא התפילה באירופה הכבושה, ראו: י' באומל, 'קול בכיות': השואה והתפילה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 21-40.

22 באומל מסבירה שדבר זה נבע 'מיסוד אידיאולוגי בתפישה הנאצית, הקובע שהיהודי המסוכן ביותר הינו המתבולל ולא הדתי הניכר על פי חזותו ואינו מבקש להתערות בתוך החברה הכללית' (שם, עמ' 32).

על האיגרת, הם אסרו על אמירתה²³ ודרשו מהנציגות היהודית שֶבֶק עמד בראשה לשלוח מברק לכל הקהילות בעניין זה.

הבה נראה את לשון האיגרת המתורגמת מגרמנית:²⁴

בשעה זאת עומד כל בית ישראל בפני אלוהיו, אלוהי המשפט והמחילה, בפניו נבדוק נא כולנו את דרכנו, נבדוק את אשר עשינו ואת אשר לא עשינו, נבדוק לאן פנינו ומניין רחקנו. באשר חטאנו, נודה בגלוי 'חטאנו', ונפנה תפילתנו לאלוהינו, כשעז רצוננו לתשובה, תפילת 'סלח נא'.

עומדים אנו בפני אלוהינו. בעוז אשר בו אמרנו לפניו את חטאותינו, על חטא היחיד ועל חטאו של הכלל, בעוז זה מביעים אנו את רגש סלידתנו באשר לשקר המרים ראשו עלינו,²⁵ באשר לעלילה המעידה באמונתנו את עדות השווא שלה, והגלויה נגד עינינו. קוראים אנו בשם אמונתנו ובשם עתידנו. מי הודיע לעולם רז אל שדי, אל אחד? מי הפיץ בעולם את זיקה לטוהר המידות, לטהרת המשפחה? מי נתן לעולם את רגש הכבוד לאדם הנברא בצלם אלוהים? מי הטיף בעולם את מצוות הצדק, את הרעיון

23 בריאיון שהעניק בשנות החמישים, סיפר הרב בק שכנראה אחד הרבנים פנה ביוזמתו לגסטפו ושאל אם יש להם התנגדות להקריא את האיגרת בבית הכנסת. תוכנה של האיגרת מבהיר מדוע התנגדו השלטונות הנאציים לכך.

24 התרגום כאן לקוח מהספר 'ארד, י' גוטמן וא' מרגליות (עורכים), השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה, פולין וברית המועצות, ירושלים 1978, עמ' 81-82. תרגום זה מובא גם בספרה של באומל (לעיל, הערה 21), עמ' 115-116. ישנם לפחות עוד שני תרגומים לעברית של טקסט זה. האחד, על ידי אברהם טוביאס, המופיע בספרו של ע"א סימון, פרקי חיים: בניין בתוך חורבן, תל אביב תשמ"ז, עמ' 119-120; והשני על ידי סימון עצמו המופיע בספרו של א' ברקאי (לעיל, הערה 19), עמ' 53-54. המקור בגרמנית מופיע בסוף המאמר – גם לו יש נוסחים אחדים, אך דומה שזהו הטקסט המקורי. העתק פקסימיליה שיצאה, ככל הנראה, ממכונת הכתיבה של בק עצמו, מופיע בתוך: M. Berenbaum, *A promise to remember [kit] The Holocaust in the words and voices of its survivors*, E.H. Boehm, *We Survived: Boston 2003*; נוסח אחר של הטקסט שראה אור ראו: *Fourteen histories of the hidden and hunted of Nazi Germany*, Santa Barbara 1966, p. 285

25 פסקה זו, מן הסתם, היא שעוררה את זעם הגסטפו. התעוזה והחריפות בחיבור זה בולטות על רקע סגנונו הרגיל הרב בק, שניהל את ענייני הקהילה תוך השתדלות להימנע מעימותים ישירים עם שלטונות הנאצים. ראו: L. Baker, *Days of Sorrow and Pain: Leo Baeck and the Berlin Jews*, New York 1978, p. 203

החברתי? בכל אלה היה חזונו של נביאי ישראל, היתה התגלות השכינה לעם ישראל. בתוך היהדות צמחו הדברים ומוסיפים הם לצמות. ועובדות אלו תשמנה לאל ותפרנה כל עלבון.

עומדים אנו בפני אלוהינו. בו נחסה. באלוהינו גלומים אמיתותם וכבודם של כל עמידתנו בפני התמורות, של כל עוזנו ותעצומת נפשנו בשעת צרה. תולדותינו הן תולדות גדלות רוחנית, תולדות גאון והדר רוחניים. עליהם נשליך יהבנו בפגוע בנו צרים ומעליבים, בעת יסובבו צער וסבל. אלוהים הנחה אבותינו מדור לדור. הוא ינחה גם אותנו וגם את בנינו בעת הזאת.

עומדים אנו בפני אלוהינו. מצוותו אשר אנו עושים, מפיתה בנו עוזנו. בפניו נקוד ונשתחוה, ובפני בני האדם נישיר גבינו. את אלוהינו אנו עובדים ובזאת נעמוד איתן בכל התמורות. בענווה נבטח בו ודרכנו ברורה לפנינו, את עתידנו נשור.

כל בית ישראל עומד בשעה זאת בפני אלוהיו. בתפילתנו, בביטחוננו, באמונתנו שותפים כל היהודים עלי אדמות. מבטינו זה אל זה ויודעים אנו זה על זה, ועינינו מייחלות לאבינו שבשמים ואנו יודעים: 'הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל' (תהלים קכא, ד). עושה שלום במרומיו, הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל.

יגון ואבל בלבנו. באלם, בהיאלמנו דום בפני אלוהינו, נביע את אשר בלבנו. יזעק האלם יותר מכל אומר ומכל דברים.

הרב בק מתעל את המתח הרגשי השמור לשיא הדתי של תפילת יום הכיפורים, כדי להזמין את קהילת יהודי גרמניה כולה לחשבון נפש מעמיק ולהתבוננות ובחינה עצמית. הוא מזכיר להם שהם אינם לבד, שהרי 'בשעה זאת עומד כל בית ישראל בפני אלוהיו'. ביטוי זה חוזר בטקסט, בוודוי ובתפילה.

אך כפי שמלמדים ההקשר המסוים וההתייחסות הישירה למצב הקהילה היהודית, שמעמד חבריה וביטחונם מידרדר עתה והולך במהירות – זוהי איננה קריאה רגילה של רב המבקש לעורר את הלבבות לתשובה. הרב בק משבח את 'חוזק

העמידה של מחברה ושל הארגון שעמד בראשו כלפי הציבור היהודי וכלפי השלטון העוין בשלב מתקדם למדי של הרדיפות,²⁶ וקורא ליהודים לעמוד איתן ולא להפנים את 'השקר המרים ראשו עלינו', לדבוק בתודעה היהודית ולשאוב ממנה כוח ועידוד. שוב ושוב מדגיש בק את עובדת היותנו עומדים בפני האל ואת כוחה של האמונה לסייע בשעה הקשה.²⁷

נוגע ללב במיוחד סיומה של האיגרת:

יגון ואבל בלבנו.

באלם, בהיאלמנו דום בפני אלוהינו, נביע את אשר בלבנו.
יזעק האלם יותר מכל אומר ומכל דברים.

אלו אינם דברי הרגעה והבטחה שהמצב הקשה יחלוף. אדרבה, אין מילים שעשויות לכמוס את צערם של יהודי גרמניה, ועל כן, כאהרן הכהן בשעתו במות עליו שני בניו, הוא בוחר בתגובת אלם.

כאמור, הגסטפו אסר להקריא את החיבור של הרב בק בפומבי, ואין לדעת בכמה בתי כנסת הוא אכן נאמר באותו יום כיפורים עגום, אף שיש המשערים שמדובר בבתי כנסת רבים. לדעת ההיסטוריון לאונרד בייקר, הוא הוקרא בבתי כנסת רבים כל כך, עד שהיה זה בבחינת 'אקט קולקטיבי של התרסה מצד הרבנות הגרמנית' כלפי השלטון הנאצי.²⁸ הרב בק נעצר זמן מה לאחר האירוע והוחזק במתקני הגסטפו וכעבור זמן קצר שוחרר ללא האשמות.²⁹

26 ברקאי (לעיל, הערה 19), עמ' 54.

27 על האמונה ככוח מניע בתאולוגיה של בק, ראו בספרו מהות היהדות: יסודות ואמונות (בתרגום לאה זגגי), ירושלים תשכ"ח, בעיקר בעמ' 135-45. מקורות שונים מצטטים את בק כמי שדיבר כבר בשנת 1933 על 'ההיסטוריה בת אלף השנים של היהדות הגרמנית שבאה אל קיצה' (אחרים מאחרים אמירה זו בשנים רבות, ראו: ברקאי [לעיל, הערה 19], עמ' 55, הערה 12), אבל עובדה ידועה היא שהרב בק פעל מראשית שלטון הרייך השלישי במרץ לסייע בהגירה של יהודי גרמניה ובעיקר של הצעירים. הוא עצמו צוטט כמי שאמר, שכל עוד יש מניין בברלין, מקומו שם. אמר ועשה.

28 בייקר (לעיל, הערה 25), עמ' 206, בתרגום שלי. על המעמד שבו הקריא בק את האיגרת בבית הכנסת בפזאנשטרסה, ראו בספרה של נימארק (לעיל, הערה 19), עמ' 43-44.

29 אך הגסטפו לא חדל מהטרדותיו ובמקום הרב בק אסר את ד"ר אוטו פישר, דמות בולטת נוספת בנציגות היהודית הגרמנית. הרב בק התייחס לאירועים שליוו את כתיבת התפילה, הפצתה, הקראתה ומאסרו בריאיון המתועד בספרו של בייקר, שם, עמ' 204-208.

היו ששאלו אם האיגרת של בק היא בראש ובראשונה טקסט יהודי או גרמני.³⁰ דומה שהיא שניהם גם יחד. אבל מעבר לכך, יש להסכים עם בייקר שטוען ש'זוהי תפילה אנושית, הצהרתו של היחיד על זכותו לאחוז באמונתו, בגאווה ובכבודו'.³¹ עם זאת, עלינו לזכור גם את תפקידו של בק כמנהיג יהדות גרמניה בשעתה הקשה ואת התפקיד הקונקרטי והמידי, שבאה האיגרת למלא בחייהם של אלה שנושלו ממעמדם כאזרחים, העומדים תוהים ומבוהלים לנוכח המאורעות התוכפים עליהם, בבקשם מזור והדרכה.

מה בין 'אקדמות מילין' ובין האיגרת הליטורגית של הרב בק

חודשים ספורים לאחר סיום מלחמת העולם השנייה כתב אברהם מאיר הברמן דברים קורעי לב הקושרים בין הפרעות ביהודי אשכנז בימי הצלבנים לשואה, וככל הידוע לי, זוהי ההשוואה המוקדמת ביותר שנעשתה בספרות בין שני אירועים אלה:

ודווקא בימינו שומה עלינו לשוב ולקרוא דברים קדומים אלה [שנכתבו אודות גזירות אשכנז וצרפת]. אנחנו לא פיללנו כי ימי הביניים יחזרו ויבואו שוב. חשבנו, מה שהיה אי אפשר שיקרה גם בימינו. והנה התאכזבנו מרה. ימי הביניים חזרו, וביתר שאת וביתר עוז. אמנם חושנו לדברי היסטוריה הבריא בנו, אבל עדיין לא ניתן ביטוי למה שקרה בדורנו; ומסתבר שמוקדם עוד לעשות זאת. מי שמתו מוטל לפניו ולבו כואב אינו נתון לסיכום והספד, ואפילו הוא רוצה ואפילו הוא צריך. נתמקד בינתיים בדפים הקדומים שלפרקים קרובים נשמע מתוכם הד אף למה שנתרחש ובא על דורנו. נשאב מתוכם גם כוח לשאת את הכאב ונחמה פורתא להמשך ולבניין: אויבינו רצו לכלותינו ואנחנו חיים וקיימים, כאז כן עתה.³²

כשמונה מאות ושלושים שנה מפרידות בין הפיוט אקדמות לבין איגרת התפילה של הרב בק, השונים זה מזה מבחינות רבות: החיבור הראשון משקף מצב מתמשך של גלות, ואילו בשני בולטת המודעות המפוכחת למשבר החרף ורצון להתמודד

30 בייקר (לעיל, הערה 25), עמ' 206.

31 שם.

32 א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' XI

אתו באופן ישיר; הפיוט מתייחס בעקיפין למצב אומלל אך לא בלתי מוכר – למרבה הצער, הדימוי של ישראל כנערה בגוב האריות התאים לתקופות רבות בהיסטוריה היהודית, ואילו האיגרת של הרב בק מתייחסת למצב חדש, שאין לו אח ורע בהיסטוריה; הפיוט נאבק כנגד סכנת ההיטמעות וההתבוללות בתרבות הכללית, ואילו באיגרת של בק בולטים העלבון הטרי וההשפלה של הקהילה, שראתה עצמה חלק אינטגרלי מהחברה הגרמנית ומתרבותה ועתה הוקאה ממנה באלימות.

ועוד, הרב בק פנה אל קהלו בשפת המדינה, גרמנית, המובנת לכול, ואילו ר' מאיר כתב את אקדמות מילין בארמית, שפה שהייתה מובנת על-בוריה רק לציבור היהודי המשכיל. ועל כך נרחיב להלן. גם מבחינת ההקשר הליטורגי, הסוגה הספרותית, האיכויות האמנותיות והמסר התאולוגי שונים הטקסטים מאוד זה מזה. בנוסף, לעומת הרקע ההיסטורי הידוע לנו על נסיבות כתיבתה של האיגרת והעדויות של הרב בק עצמו ושל תלמידיו,³³ מעט מאוד ידוע לנו על ההקשר ההיסטורי שבו נכתב הפיוט אקדמות.

שני החיבורים שונים זה מזה גם באופן התקבלותם במסורת ישראל – הפיוט של ר' מאיר נכנס לליטורגיה ונאמר באופן קבוע בבתי הכנסת האשכנזיים ובאלה שנוהגים כמנהג החסידים, ואילו הטקסט הליטורגי של בק מוזכר בדרשות רבניות ובהקשרים לימודיים אחדים אבל לא נכנס למחזורי התפילה, וכמעט שלא מבוצע בהקשר ליטורגי מפורש.³⁴ עם זאת, יש לציין שבעשורים האחרונים נעשה לא מעט שימוש חינוכי באיגרת התפילה של הרב בק על ידי דרשנים ומחנכים.³⁵

ועדיין, קווי הדמיון בין שני החיבורים הללו עשויים ללמדנו על כל אחד מהם בנפרד, על הסוגה הליטורגית המשותפת ואולי אף על תפילה בכלל. השוואה

33 ראו בייקר (לעיל, הערה 25), עמ' 203–208; ברקאי (לעיל, הערה 19), עמ' 53–54; נימארק (לעיל, הערה 19), עמ' 40–44.

34 באותה מידה, לא נכנסו לתפילות הקבע והחובה פיוטים חריפי ביטוי ורגש דתי שנכתבו בעקבות מסעות הצלב (אף שפיוטים אחדים נכנסו לליטורגיה של ימי התענית, לדוגמה, הפיוט 'ארזי הלבנון') (Einbinder, *Beautiful death: Jewish poetry and martyrdom in medieval France*, Princeton 2002, pp. 1–43).

35 השוואה זכתה עד כה להתייחסות ליטורגית מועטה באופן יחסי. ניתן להסביר זאת הן בשל ממדיה הבלתי נתפסים, הן בשל השבר שיצרה וקרבתה לימינו (ויעידו על כך דבריו של הברמן שצוטטו לעיל), והן בגלל הירתעות של חוגים רבים מחדשנות ליטורגית באשר היא.

ביניהם עשויה להעניק לנו תובנה, גם אם חלקית וניסיונית, לשאלות רחבות יותר הקשורות בתפילות ישראל, בתפקידה של הליטורגיה, ובאופן הערכתה בהקשר הדתי שבו היא נוצרת. ראשית נמנה שישה קווי דימיון ושוני ביניהם:

1. המחבר – שני החיבורים נכתבו על ידי אישיות רבנית מרכזית ששימשה בתפקיד מנהיגותי בקהילה. שתי הקהילות היו יציבות ומשכילות ושתיהן ישבו באותו אזור גאוגרפי – גרמניה של היום.³⁶

2. ההקשר הביצועי – אף שאקדמות כתוב כפיוט מחורז והאיגרת של הרב בק כתובה בלשון פרוזה, שניהם מיועדים להיאמר בבית הכנסת בהקשר ליטורגי ספיציפי, תוך כך שהם עושים שימוש לא רק ברגע הדרמטי של יום טוב מרכזי, אלא גם בתמה המרכזית של היום – התורה, לומדיה ואוהביה במקרה של אקדמות הנקרא בחג מתן תורה; חשבון נפש וקריאה להתעוררות רוחנית, באיגרת של בק הנקראת בערב יום הכיפורים.

3. נמענים – שלא כר' מאיר, שכתב את יצירתו בארמית, שפה רבנית של שכבה משכילה בקהילה היהודית שאינה שגורה בקהל הרחב³⁷ – האיגרת של בק נכתבה,

36 באומל (לעיל, הערה 21). מעניין לציין בהקשר זה שבשם של שני הרבנים נקשרו מסורות לא רק על גדולתם בתורה אלא גם על תכונות אופי מיוחדות שלהם. ר' מאיר כונה בספרות: 'פה קדוש מוורמיזא', 'ציר נאמן', 'צדיק' ועוד (גרסמן [לעיל, הערה 4], עמ' 293). היו שזיהו אותו עם רבי מאיר בעל הנס הקבור בטבריה. על סיפורי מופת בר' מאיר שעבר את הסמבטיון לסייע לבני עשרת השבטים, ראו: א' נאיבואיר, 'אגרת השלוחה מחכמי ורבי האשכנזים שבארץ ישראל תוב"ב לבני משה רבנו ע"ה ועשרת השבטים', קובץ על יד, ד (1888), עמ' 53-54; י' לוינסקי, 'בעקבות עשרת השבטים', מחנים, סו (תשכ"ו), בעיקר בעמ' 122-123. גם בשמו של הרב בק נשזרו מסורות הקשורות לא רק בתורתו ובמהיגותו אלא בעניינים הקשורים לגדולתו ולצדיקותו. לדוגמה, ראו תיאורה הדרמטי של נימארק את מאסרו לאחר הקראת הטקסט הנידון כאן ביום הכיפורים (שם, עמ' 43-44).

37 השפה הארמית נבחרה לפיוט אקדמות רק בשל הפונקציה הליטורגית שלו, שכן כאמור, מדובר ברשות לתרגם את התורה לארמית. ואולם עלינו להודות, שלא-דווקא תוכנו התאולוגי או לשונו העשירה הם שנגעו ללב המתפללים; ייתכן שהמעמד המרגש של קבלת התורה הסמלית בבוקרו של חג מתן תורה והמנגינה המרגשת, הם שהקנו לאקדמות את מעמדו הליטורגי החשוב. שלמה דשן עמד על כך שבמקרים רבים, התוכן הסימבולי של טקסט ליטורגי משמעותי יותר מתוכנו המילולי (ש' דשן, 'חידת כל נדרי: בירור אנתרופולוגי והיסטורי', ע' אטקס ו' שלמון [עורכים], פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תש"מ, עמ' קלו-קנג). אין הוכחות לכך שמנגינת הפיוט הנהוגה היום נהגה עוד בימי הביניים, אך בשיחה

כאמור, בשפת המדינה הידועה לכול וכוונה לאוזניים רבות: יהודים ושאינם יהודים, נרדפים ורודפים, צופים מן הצד וגם מנהיגים יהודים ולא־יהודיים מחוץ לגרמניה.³⁸

4. רקע היסטורי – בשני המקרים ידעה הקהילה תקופה ארוכה של שלווה יחסית. האיגרת של בק באה בעקבות הפרה אכזרית ופתאומית של השקט המדומה, ואילו במקרה של אקדמות, כאמור, הפיוט נכתב מעט לפני בוא האסון והוא מתייחס לקשיים רגילים ומתמשכים של החיים בגלות. כאן אולי כדאי להזכיר את ההבדל העקרוני שבין שני סוגי המשבר. בימי הביניים נרדפו יהודים על מנת שימירו את דתם, ואילו האנטישמיות במתכונתה הנאצית כוונה כנגד היהודים כעם וכגזע, במטרה להשמידם. כפי שראינו, באיגרת של בק בולט הצורך לחזק את הלבבות לקראת הבאות (שאיש לא היה עשוי לשער חריפותן), ואילו הפיוט של ר' מאיר קיבל את משמעותו המיוחדת רק בדיעבד, לאחר פרוץ הפרעות והיוודע חומרתן. מבחינת התקבלותו, קיבל אקדמות מלוא מעמדו רק מאות שנים אחרי כתיבתו. הן הפיוט והן האיגרת מתקבלים אצל הקורא לא רק כמתמודדים עם קשיים בהווה, אלא בעיקר כמקדימים אסון כבד הממשמש ובא, היווצרותם על סיפו של האסון, הופכת אותם בדיעבד דרמטיים כל כך.

5. תאולוגיה וממדים רטוריים: שני החיבורים, כל אחד בדרכו ובסגנונו, אינם באים להקהות את חריפות המשבר. הם אינם תאורגיים ואינם מנסים להצדיק את המצב כעונש משמים על חטאי ישראל. מטרתיהם הן לחזק את האמונה ואת הלבבות, אך בעוד שאקדמות בא לחזק בעיקר את הביטחון של היהודים באמונתם, ובכך מתמודד עם סכנת המרות הדת שרווחה בזמנו באשכנז – פונה הרב בק ללבבות הנשברים של בני קהילתו במטרה לאמץ את רוחם, בעומדם בפני כליה ממשית.

לצורך חיזוק האמונה, משתמש ר' מאיר בעלילה ציורית המתארת בפירוט את סגולותיהם של ישראל ואת שכרם לעתיד לבוא.³⁹ לעומתו, בוחר הרב בק הבא

שקיימתי עם פרופ' אליהו שליפר הוא טען כי אופיה וצורתה הפסלמודית מקורם כנראה בתקופה זו.

38 בייקר (לעיל, הערה 25), עמ' 207–208.

39 על הלכי הרוח המשיחיים באשכנז של סוף המאה האחת-עשרה, ראו: א' גרוסמן, 'בין 1012 ל-1096: הרקע התרבותי והחברתי לקידוש השם בתנ"ך', טוך (לעיל, הערה 5), עמ' 72.

לאמץ את הלבבות בשפה תאולוגית ומדגים לא רק את זכויותיהם של ישראל בפני עצמם, אלא גם את תרומתם העצומה לתרבות הכללית, שממנה הם חשים עתה מושלכים. בסגנון רב עוצמה הוא מעודד את בני הקהילה היהודית בגרמניה להתנער באופן מלא מהאשמות הכזב המוטחות בהם ולבטוח בבורא עולם:

מי הודיע לעולם רז אל שדי, אל אחד?
מי הפיץ בעולם את זיקה לטוהר המידות, לטהרת המשפחה?
מי נתן לעולם את רגש הכבוד לאדם הנברא בצלם אלוהים?
מי הטיף בעולם את מצוות הצדק, את הרעיון החברתי?

כרב ליברלי, לא יכול הרב בק לנקוט לשון אסכטולוגית. לשונו היא לשון האמונה והברית והיא מסתיימת, כאמור, באלם.

6. התקבלות התפילה ובחינתה ממרחק הזמן: שני הטקסטים מקבלים את משמעותם הייחודית ממרחק הזמן, לאחר הבנת חריפות האירועים שאותם הם מקדימים. חשיבותם אם כן אינה רק בתפקיד שמילאו בזמנם ולקהלם, אלא גם בכך שבדיעבד התברר שהם נכתבו על ספה של שואה לאומית. ייתכן שיש בהם ממד נבואי כלשהו, מעין 'תחושת בטן' מקדימה ולא ברורה של היוצרים על הסכנה הקרבה.⁴⁰ אבל גם אם נהסס מלקבוע ששני הרבנים צפו את האסון הממשמש ובא, הרי שאסון זה הוא שהקנה ליצירותיהם, בדיעבד, את מלוא משמעותן והביא להנצחתן.

סיכום

השוואה זו שערכנו עשויה לשמש כלי צנוע בהבנתנו את הפונקציות של היצירה הליטורגית היהודית, הן כמשקפת את הלך הרוח של זמנה, הן ככלי לחינוך וחיזוק הלבבות, והן כמבטאת רגשות עמוקים שאינם מוגבלים להקשר יצירתה ולזמנה. דומה שזוהי סגולתה של תפילה במיטבה – מחד גיסא יש בה ביטוי לצורכי המקום

40 תופעה זו מוכרת אצל משוררים ואמנים: חוקרי שירה עמדו על כך ששיריו של אורי צבי גרינברג משנות השלושים מקדימים את אימי השואה (דן מירון, אקדמות לאצ"ג, ירושלים 2002, עמ' 127-150). מבקרי אומנות רואים בציורי האקספרסיוניסטים הגרמנים מראשית המאה העשרים מנבאים זוועות שאירעו עשורים אחדים אחרי יצירתם.

והזמן, ומאידיך יש בה כדי להפעים את הנפש בכל עת ובכל מצב. על כן, תפילת שעה היא גם תפילת עולם.

נסיים שוב בתקווה שטקסטים כאלה יישארו שריד של תולדות ימי עמנו, ושלעולם לא נזדקק עוד ליצירה ליטורגית מעין זו. מי ייתן ותפילותינו יהיו לעולם תפילות הודיה לבורא עולם על חלקנו הטוב.

נספח

נוסח האיגרת במקורה הגרמני:⁴¹

In dieser Stunde steht ganz Israel vor seinem Gott, dem richtenden und vergebenden. Vor ihm wollen wir allesamt unseren Weg prüfen, prüfen, was wir getan und was wir unterlassen, prüfen, wohin wir gegangen und wovon wir ferngeblieben sind. Wo immer wir gefehlt haben, wollen wir offen bekennen: 'Wir haben gesündigt' und wollen mit dem festen Willen zur Umkehr vor Gott beten: 'Vergib uns'.

Wir stehen vor unserem Gotte. Mit derselben Kraft, mit der wir unsere Sünden bekannt, die Sünden der Einzelnen und die der Gesamtheit, sprechen wir es mit dem Gefühl des Abscheus aus, dass wir die Lüge, die sich gegen uns wendet, die Verleumdung, die sich gegen unsere Religion und ihre Zeugnisse kehrt, tief unter unseren Füßen sehen. Wir bekennen uns zu unserem Glauben und zu unserer Zukunft. – Wer hat der Welt das Geheimnis des Ewigen, des einen Gottes gekündet? Wer hat der Welt den Sinn für die Reinheit der Lebensführung, der Reinheit der Familie geoffenbart? Wer hat der Welt die Achtung vor dem Menschen, dem Ebenbild Gottes gegeben? Wer hat der Welt das Gebot der Gerechtigkeit, den sozialen Gedanken gewiesen? Der Geist der Propheten Israels, die

Leo Baeck: Ansprache zum Kol Nidre des Versöhnungstages 6. Oktober 1935, 41
 המנשר in: Ernst A. Simon, *Aufbau im Untergang*, Tübingen 1959, pp. 39-41
 מצוי בנוסחים אחדים, אך דומה שהטקסט כפי שהוא מצוי כאן הוא המקורי. פקסימיליה של
 המנשר כפי שיצא, ככל הנראה, ממכונת הכתיבה של בק עצמו, מופיעה בפרסום הבא:
 Michael Berenbaum, A promise to remember [kit] The Holocaust in the
 words and voices of its survivors, Boston 2003
 אור בפרסום: Eric H. Boehm, *We Survived: Fourteen histories of the hidden
 and hunted of Nazi Germany*, Santa Barbara 1966, p. 285

Offenbarung Gottes an das jüdische Volk hat in dem allen gewirkt. In unserem Judentum ist es erwachsen und wächst es. An diesen Tatsachen prallt jede Beschimpfung ab.

Wir stehen vor unserem Gott; auf Ihn bauen wir. In Ihm hat unsere Geschichte, hat unser Ausharren in allem Wandel, unsere Standhaftigkeit in aller Bedrängnis ihre Wahrheit und ihre Ehre. Unsere Geschichte ist eine Geschichte seelischer Größe, seelischer Würde. Sie fragen wir, wenn sich Angriff und Kränkung gegen uns kehren, wenn Not und Leid uns umdrängen. Von Geschlecht zu Geschlecht hat Gott unsere Väter geführt. Er wird auch uns und unsere Kinder durch unsere Tage hindurch leiten.

Wir stehen vor unserem Gott. Sein Gebot, das wir erfüllen, gibt uns Kraft. Ihm beugen wir uns, und wir sind aufrecht vor den Menschen. Ihm dienen wir, und wir bleiben fest in allem Wechsel des Geschehens, Demütig vertrauen wir auf Ihn, und unsere Bahn liegt deutlich vor uns, wir sehen unsere Zukunft.

Ganz Israel steht in dieser Stunde vor seinem Gotte. Unser Gebet, unser Vertrauen, unser Bekennen ist das aller Juden auf Erden. Wir blicken aufeinander und wissen von uns, und wir blicken zu unserem Gotte empor und wissen von dem, was bleibt.

'Siehe, nicht schläft und nicht schlummert Er, der Israel hütet' [Psalm 121, 4]. 'Er, der Frieden schafft in seinen Höhen, wird Frieden schaffen über uns und ganz Israel'.

Trauer und Schmerz erfüllen uns. Schweigend, durch Augenblicke des Schweigens vor unserem Gotte, wollen wir dem, was unsere Seele erfüllt, Ausdruck geben. Eindringlicher als alle Worte es vermöchten, wird diese schweigende Andacht sprechen.